

Mu‘tezile’nin Sahâbeye Dayandığı İddiasının Tahlîli

Mehmet EFENDİOĞLU*

“An Analysis of the Claim that
Mu‘tazila Begins in the
Companions Era”

Abstract: In the classical sources of Islamic history, when mentioning the events taken place in the era of the companions, the word “mu‘tazilites” is used occasionally to describe the ones who remained impartial; meaning “the ones who detached”. Later researchers claimed that a group amongst the companions was the predecessor of the sect Mu‘tazilite – which was going to be established in the 2nd century (AH), considering words that are closely associated with the idea. This claim is often mentioned by the orientalist and a number of modern writers. In this article, this claim which holds great significance about the companions is going to be discussed and also the evidence that forms the basis for the claim is going to be analyzed.

Atıf: Mehmet EFENDİOĞLU, “Mu‘tezile’nin Sahâbeye Dayandığı İddiasının Tahlîli” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XIII/1, 2015, pp. 7-21.

Key Words: The Companions (as-Sahâbah), Mu‘tazilite, Hasan al-Basrî, Wâsil b. Atâ, Basra.

1. Giriş: Sahâbe ve Mu‘tezile

1.1. Sahâbe

Sözlük anlamı itibariyle “dost” ve “arkadaş” demek olan “sahâbî” kelimesi (çoğulu: sahâbe, ashâb),¹ terim olarak “Hz. Peygamber (s.a.v.) ile peygamberlik döneminde karşılaşan, ona iman edip kendisiyle birlikte hareket eden ve inancını koruyarak vefat eden kimse” anlamında kullanılmaktadır.² Tarifi biraz açarak ifade etmek gerekirse, Hz. Peygamber’e ilk vahyin geldiği 6 Ağustos 610 tarihi³ ile vefat ettiği hicrî 13 Rebîülevvel 11 (8 Haziran 632)⁴

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis, İSTANBUL.

¹ Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü’l-‘Arab*, I-XV, Beyrut ts. (Dâru Sâder), I, 519.

² İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve dğr.), I-VIII, Beyrut 1415/1995, I, 158.

³ Muhammed Rıza, *Muhammed Resûlullah (s.a.v.)*, Kahire, 1385/1966, s. 59.

⁴ Mustafa Fayda, “Muhammed”, *DİA*, XXX, 422.

tarihleri arasında geçen yaklaşık 23 senelik peygamberlik süresi içerisinde hayatta bulunmuş, Efendimizle karşılaşmış, ona iman etmiş ve Müslüman olarak vefat etmiş kimselere sahâbî denir.⁵ Sayıları yüz binin üzerinde olduğu belirtilen⁶ sahâbîlerden yaklaşık on bininin ismi bilinmekte ve tabakât kitaplarında tercüme-i hallerinden bahsedilmektedir.⁷

Vefatından yaklaşık bir ay önce söylendiği belirtilen⁸ bir hadisinde Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Allah’a yemin ederim ki, yüz sene sonra yer-yüzünde bugün yaşayan canlılardan hiç biri hayatta kalmayacaktır.”⁹ Buna göre, Hz. Peygamber’in vefat tarihinden (11/632) bir asır sonra hicrî 110 (728) yılı civarında kendisini görenlerin yani sahâbe devrinin sona ermesi gerekir. Gerçekten de hicrî 100 (718) yılı öncesi ve sonrasında sahâbe sayısı iki elin parmak sayısından aşağıya inmiş, sadece Efendimizi çocukluklarında görmüş ve uzun ömür yaşamış genç sahâbîlerden Hirmâs b. Ziyâd el-Bâhilî (ö. 90/708), Sâib b. Yezîd el-Medenî (ö. 91/709), Süfyân b. Vehb el-Havlânî (ö. 91/709), Enes b. Mâlik el-Ensârî (ö. 93/711), Abdullah b. Büsr el-Mâzinî (ö.96/714), Mahmûd b. Rebî‘ el-Ensârî (ö. 99/717) gibi isimler hayatta kalmıştır.¹⁰ Kaynaklarda belirtildiğine göre, son sahâbî Ebu’t-Tufeyl Âmir b. Vâsile İbnü’l-Eska’ hicrî 110 (728) yılında Mekke’de vefat etmiş,¹¹ bu tarihten sonra artık hayatta sahâbî kalmamış veya sahâbîliği âlimler tarafından onaylanan herhangi bir kimse yaşamamıştır.¹²

1.2. Mu‘tezile

Mu‘tezile, “i‘tizâl” kök-filinden türeyen ve lügat itibariyle “ayrılmak, uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek” gibi anlamlara gelen bir kelimedir.¹³ Kelime zamanla, belli esaslar üzerine kurulan ve tarihte önemli izler bırakan bir fırka isim olmuştur. Mu‘tezile’nin bir fırka olarak temelini ne zaman atıldığı konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. En yaygın olan ve birçok kimse tarafından kabul edilen görüşe göre fırka, meşhur tâbiî Hasan el-Basrî’nin (ö. 110/728) talebesi olan Vâsıl b. Atâ’ el-Basrî’nin (ö. 131/748) Basra’da hocası-

⁵ Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *DİA*, XXXV, 491.

⁶ Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takribi’n-Nevâvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllâtîf), I-II, Beyrut 1409/1989, II, 221.

⁷ Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *DİA*, XXXV, 492-493.

⁸ Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe”, 218.

⁹ Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe”, 217, 218; Tirmizî, “Fiten”, 64.

¹⁰ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1347), *Siyeru A’lâmi’n-nübelâ* (nşr. Şu‘ayb el-Arnâvut ve dğr.), I-XXV, Beyrut 1985, III, 197 vd.

¹¹ Zehebî, *A’lâmi’n-nübelâ*, III, 470.

¹² Daha sonraki asırlarda belli aralıklarla sahâbî olduğunu iddia eden bazı kimseler ortaya çıkmış, ancak hadis âlimleri bunların sahtekâr olduklarını açığa çıkarmışlardır. Bu tür kimseler ve iddiaları için bkz. Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *DİA*, XXXV, 494.

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XI, 440.

nın ders halkasından ayrılarak yeni bir halka oluşturması,¹⁴ yakın arkadaşı Amr b. Ubeyd el-Basrî'nin de (ö. 144/761) kendisine katılması ve birlikte kendilerine has görüşlerini yaymak için harekete geçmeleriyle başlamıştır.¹⁵ Bilindiği üzere, Hasan el-Basrî hicrî 110 (728) yılında vefat etmiş,¹⁶ Mu'tezile'nin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd ise hicrî 80 (699) yılı civarında doğmuşlardır.¹⁷ Vâsıl ve Amr'ın, fırkaya zemin teşkil edecek farklı fikirlerini yirmi yaşından önce söylemiş olacakları düşünülemeyeceğine göre Hasan el-Basrî'den ayrılma olayının 100 (718) hicrî tarihinden sonra gerçekleştiği söylenebilir. Buna göre Mu'tezile, hicrî II. (VIII) yüzyılın başlarında kuvvetli bir ihtimale göre 100-110 (718-728) yılları arasında doğmuş ve yayılmaya başlamıştır.¹⁸

Sahâbe ve Mu'tezile'ye dair verilen bu kısa bilgiden anlaşıldığına göre, sahâbe asrının sonlarında vefat eden genç sahâbilerden bir kaçı ile Mu'tezile'nin kurucuları Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in zaman dilimi olarak hicrî 100-110 (718-728) yılları arasında yolları keşişmiş, ancak kaynaklarda Mu'tezile'nin görüşlerini paylaşan ve imamlarına tâbi olan her hangi bir sahâbiden kesinlikle bahsedilmemiştir.¹⁹

2. Mu'tezile Fırkasının Adı ve Ortaya Çıkışı

2.1. Fırkanın Adı

Mu'tezile fırkasının bu isimle anılmasının sebebi hakkında farklı görüşler ileriye sürülmüştür. Bir çok kaynakta nakledilen meşhur görüşe göre Mu'tezile'ye bu isim, fırkanın kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın "mürtekib-i kebirinin iman açısından durumu" meselesinde hocası Hasan el-Basrî'den ayrılması;²⁰ veya fırkanın ikinci imamı Amr b. Ubeyd'in, Katâde b. Diâme es-Sedûsî'nin (ö. 118/736) ilim meclisini terk etmesi ve bu ayrılma ve terkin "i'tizâl edenler = ayrılanlar" kelimesiyle ifade edilmiş olmasından hareketle verilmiştir.²¹ Bu olayların yaşandığı genel olarak kabul edilmekle birlikte,

¹⁴ Abdülkâhîr el-Bağdâdî (ö. 429/1037), *el-Fark beyne'l-firak* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1413/1993, s. 120-121.

¹⁵ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Ahmed Fehmi Muhammed), I-III, Beyrut 1413/1992, I, 42.

¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Tehzibü't-Tehzib*, I-XIV, Beyrut 1404/1984, II, 233.

¹⁷ Muhammed Arûcî, "Vâsıl b. Atâ", *DİA*, XLII, 539; Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, III, 93.

¹⁸ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967, s. 50.

¹⁹ Bu konuda bilgi için bkz. Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyîni (ö. 471/1078), *et-Tebîr fi'd-dîn* (nşr. Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut 1403/1983, s. 67.

²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 42.

²¹ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?), *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Beyrut 1988, s. 201.

isimlendirmenin buna dayanarak yapıldığı görüşüne katılmayanlar bulunmaktadır.²²

Bir diğer görüşe göre “mu‘tezile” isimlendirmesi çok daha erken bir döneme dayanır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde halife Hz. Osman’ın (ö. 35/655) şehid edilmesinden sonra Müslümanlar “Hz. Ali taraftarları”, “Hz. Mu‘âviye taraftarları” ve “Tarafsızlar” olmak üzere üç gruba ayrılmış, iki tarafa da katılmayan “Tarafsızlar” grubu bir çok kaynakta konu edilirken “i‘tizal edenler” şeklinde ifade edilmiş,²³ buna dayanarak bazı kimseler fırkanın adını bundan hareketle aldığını ve bu Tarafsızlar grubu sahâbîlere dayandığını ileri sürmüşlerdir.²⁴

Hasan b. Ali’nin (ö. 49/669) hicrî 41 (661) yılında yönetimi Mu‘âviye b. Ebî Süfyân’a (ö. 60/679) devretmesinden sonra, bir kısım Müslümanlar hem Hz. Hasan ve hem de Hz. Mu‘âviye’den ayrılarak tarafsız kalmıştır. Daha çok ilim ve ibadetle meşgul olup insanlar arasına pek karışmayan ve kendilerini “i‘tizal edenler” olarak isimlendiren bu Müslümanlar grubu bazı kimseler tarafından Mu‘tezile’nin selefleri kabul edilmiş, isimlendirmenin de buna dayanarak yapıldığı söylenmiştir.²⁵

Hayatının büyük bir kısmını Mu‘tezile arasında geçiren ve mezhep içinde önemli bir yere sahip iken ayrılıp Ehl-i sünnet’e katılan Ebû’l-Hasen el-Eş‘arî (ö. 324/953), Mu‘tezile’nin bu isimle anılması konusunda daha farklı bir görüş zikretmektedir. O şöyle der: “Mu‘tezile, Vâsıl b. Atâ ‘Mürtekib-i kebîre’

²² İrfan Abdülhamîd, *İslâm’da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları* (trc. Mustafa Saim Yeprem), Ankara 2015, s. 97. (İrfan Abdülhamîd, *İslâm’da İtikâdî Mezhepler*)

²³ Hicrî I. (VII) asırda özellikle 30-40 (650-660) yılları arasında İslâm dünyasında siyâsî sebeplere dayanan bölünmeler olmuş; bu bölünmeler esnasında hiç bir tarafı tutmayan, hiç bir tarafa yardımcı olmayan, ortalığın durulmasını ve ondan sonra sükûnet içerisinde bir halife seçilmesini savunan ve bekleyen bir Tarafsız sahâbî grubu vardı. Bunlar, özellikle Hz. Peygamber’den duydukları bazı hadisleri gerekçe göstererek fitne olaylarına katılmamayı, evlerinde ve mescitlerde oturarak ilim, ibadet ve İslâm daveti ile meşgul olmayı yeğlemişlerdi. Sayıları çok olan bu sahâbîlere örnek olmak üzere Kudâme b. Maz’ûn el-Cumahî (ö. 36/656), Suheyb b. Sinân er-Rûmî (ö. 38/659), Muhammed b. Mesleme el-Ensârî (ö. 43/663), Abdullah b. Selâm el-İsrâîlî (ö. 43/663), Zeyd b. Sâbit el-Hazrecî (ö. 45/665?), Kâ’b b. Mâlik el-Hazrecî (ö. 50/670), Mugîre b. Şu’be es-Sekafî (ö. 50/670), Sa’îd b. Zeyd el-Kureşî (ö. 51/671?), Kâ’b b. Ucre el-Ensârî (ö. 52/672), Fedâle b. Ubeyd el-Ensârî (ö. 53/673), Üsâme b. Zeyd el-Kelbî (ö. 54/674), Sa’d b. Ebî Vakkâs ez-Zühri (ö. 55/674), Hassân b. Sâbit el-Ensârî (ö. 60/680?), Mesleme b. Muhalled el-Hazrecî (ö. 62/681), Nu’mân b. Beşîr el-Hazrecî (ö. 64/684), Abdullah b. Ömer b. Hattâb el-Adevî (ö. 73/692) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) gibi meşhur isimleri saymak yeterlidir. Bu konuda bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, I, 136-137.

²⁴ Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî ahbârî’l-beşer*, Kahire ts. (el-Matbaatü’l-Hüseyniyye el-Misriyye), I, 171.

²⁵ Ebû’l-Huseyn Muhammed b. Ahmed el-Malatî (ö. 377/987), *et-Tenbih ve’r-red alâ ehli’l-ehvâ’ ve’l-bida’* (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Kahire 1413/1993, s. 36.

konusunda Müslümanların görüşünden ayrıldığı (i'tizâl ettiği), bunu yapmakla da icmâ'a muhalefet ettiği için bu adla anılmıştır."²⁶

Bazı müsteşriklere göre ise Mu'tezile'ye bu isim, müntesiplerinin müttekî, dünyaya önem vermeyen ve hayatın zevkini terk eden (i'tizâl eden) kimseler olmaları sebebiyle verilmiştir.²⁷ Ancak bu görüş tartışılabilir. Zira Mu'tezile'ye mensup kişilerin hepsi, söz konusu müsteşriklere iddia ettiği gibi zâhid kimseler değildir. Aralarında zühd ve takvayı hayat düsturu olarak benimseyenler var olduğu gibi günah işlemekle suçlanan kimseler de bulunmaktadır.²⁸

2.2. Fırkanın Ortaya Çıkışı

Hz. Osman'ın şehâdetiyle (ö. 35/655) birlikte fitne olaylarının ortaya çıkmasından sonra, Müslümanlar arasında baş gösteren savaşlarda tarafların birbirlerine kılıç çekmiş olmaları "mürtekb-i kebîre = büyük günah işleyen iman açısından durumu" konusunu gündeme getirmiş ve konu etrafında çok farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu konuda görüş beyan edenlerden Hâriciler mürtekb-i kebîrenin kâfir olduğunu ve cehenneme gideceğini söylerken,²⁹ Mürcie bunların durumunu Allah'a havale ediyor, ayrıca iman ettikten sonra artık büyük günah işlemenin imana zarar veremeyeceğini dile getiriyordu.³⁰ Sahâbe ve tâbiûndan oluşan Selef-i sâlihîn ise mürtekb-i kebîrenin dinden çıkmadığı, ancak günahkâr mü'min olduğu, günahına karşılık çekecek cezası varsa cezasını çektikten sonra cennete gideceği görüşünde idi.³¹

Bu görüşlerin yoğun olarak tartışıldığı hicrî 100-110 (718-728) yıllarında Vâsıl b. Atâ' Basra'da hocası Hasan el-Basrî'nin mescitteki ders halkasına devam ediyordu. Derslerden birinde halkaya gelen bir kişi Hasan el-Basrî'ye mürtekb-i kebîrenin iman açısından durumu hakkında soru sormuş, Hasan el-Basrî vereceği cevabı düşünürken Vâsıl b. Atâ ortaya atılmış ve "ben derim ki, mürtekb-i kebîre mutlak manada mü'min de değildir, mutlak manada kâfir de değildir, iman ile küfür arasında bir noktadadır" şeklinde cevap vermiş, sonra da ders halkasından ayrılarak mescidin başka bir köşesinde kendine ait bir halka oluşturmuş ve bu konu ile beraber başka konulardaki görüş-

²⁶ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 118; Ali b. Sa'd ed-Duveyhî, *Ârâü'l-Mu'tezile el-usûliyye*, Riyad 1417/1996, s. 62.

²⁷ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler*, s. 100.

²⁸ Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm'da Siyasî, İ'tikâdî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (trc. Sıbğatullah Kaya), İstanbul 1993, s. 136. (Muhammed Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*)

²⁹ Gâlib b. Ali Avâcî, *el-Havâric târihuhüm ve ârâühümü'l-i'tikâdiyye*, Demenhor 1418/1997, s. 336 vd.

³⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'nihal*, I, 137 vd.

³¹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 351.

lerini yaymaya başlamıştır.³² Onun mürtebib-i kebîrenin durumu hakkındaki görüşünü şöylece özetlemek mümkündür: “Büyük günah işleyen mü’min imandan çıkar, zira imandan bir cüz olan ameli terk etmiştir. Ancak küfre de girmez, çünkü kendisinde kelime-i şehâdet getirmek ve benzeri imana ta’allük eden hasletler mevcuttur ve bunlar onun küfre girmesine manidir. Bundan dolayı böyle bir kimse mü’min olarak da kâfir olarak da isimlendirilemez. O “el-Menzile beyne’l-menzileteyn = iki menzile arasında bir menzile” olur, yani iman ile küfür arasında bir noktada kalır. Böyle bir kimseye ölünceye kadar Müslüman muamelesi yapılır. Eğer samimi bir şekilde tevbe ederse imana döner. Tövbe etmeden ölürse, öldüğü andan itibaren kâfir sayılır.”³³

Vâsıl, kendisiyle özdeşleşmiş olan bu meşhur “el-Menzile beyne’l-menzileteyn = iki menzile arasında bir menzile” tezini ortaya atmakla mürtebib-i kebîrenin iman açısından durumu tartışmalarına yeni bir görüş katmış, bu görüş aynı zamanda Mu’tezile’nin bir fırka olarak ortaya çıkmasına ve yayılmasına zemin hazırlamıştır. O, iman tespiti konusunda ölçü kabul ettiği bu görüşünü sahâbeye de tatbik ettiği için, ashâba dair görüşlerinden bahsederken işaret edileceği üzere meşhur bazı sahâbilerin de fâsık ve şâhitliği kabul edilmez olduklarını söylemek durumunda kalmıştır.³⁴

3. Mu’tezile’nin Kurucu İki İmamı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri

3.1. Vâsıl b. Atâ’ ve Sahâbe

Tam adı Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ’ el-Basrî olan ve el-Gazzâl lakabıyla bilinen Vâsıl b. Atâ’, hicrî 80 (699) yılında Medîne-i Münevvere’de doğmuştur.³⁵ Muhammed b. el-Hanefiyye’nin (ö. 81/700) mevlâsı olduğu söylenir.³⁶ Çocukluk ve gençliğinin Medîne’de geçtiği bilinmekte, ancak bu dönem hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Yetişme çağında Medîne’de Muhammed b. el-Hanefiyye’nin oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. El-Hanefiyye’den (ö. 98/716) ders aldı.³⁷ Bir süre sonra Basra’ya gitti. Burada Hasan el-Basrî’nin Basra Mescidi’ndeki derslerine katılarak seçkin talebeleri arasına girdi. Mürtebib-i kebîrenin iman açısından durumu konusunda hocasıyla ihtilafa düşünce halkadan ayrıldı (i’tizâl etti) ve mescidin bir başka köşesinde kendisine ait bir halka kurarak ders okutmaya başladı. Hasan el-Basrî’nin bu ayrılmayı “kad i’tezele annâ Vâsıl = Vâsıl bizden

³² ez-Zehabî, Hasan el-Basrî’nin Vâsıl’ı ders halkasından uzaklaştırdığından bahsetmektedir. Bkz. *A’lâmü’n-nübelâ*, V, 464.

³³ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi - Giriş*, İstanbul 1993, s. 176.

³⁴ Şehristânî, *el-Milel ve’nihal*, I, 43.

³⁵ Muhammed Arûcî, “Vâsıl b. Atâ”, *DîA*, XLII, 539.

³⁶ Ahmed b. Yahyâ İbnü’l-Murtazâ (ö. 840/1437), *Tabakâtü’l-Mu’tezile* (nşr. Susanna Diwald-Wilzer), Beyrut ts. (Mektebetü’l-Hayât), s. 29.

³⁷ Zehabî, *A’lâmü’n-nübelâ*, V, 465.

î'tizâl etti (ayrıldı)" şeklinde ifade etmiş olması sebebiyle Vâsıl "Mu'tezilî", yaydığı fikirlerle şekillenen fırkası da "Mu'tezile" olarak anılmaya başlandı.³⁸

Hayatının ilerleyen safhasında, yetiştirdiği talebeleri görüşlerini yaymak üzere İslâm dünyasının değişik yerlerine gönderen³⁹ Vâsıl, Mu'tezile'nin içinde teşekkül eden Vâsiliyye fırkasının da kurucusu sayılmaktadır.⁴⁰ O, zühd esasına dayalı bir hayat yaşamış, idarecilerden mümkün olduğunca uzak durmaya çalışmıştır. En yakın arkadaşı ve kendisinden sonra mezhebin ikinci imamı kabul edilen Amr b. Ubeyd'in kız kardeşi ile evlilik gerçekleştirmiş ve 131 (748) yılında Basra'da vefat etmiştir.⁴¹ Kaynaklarda, günümüze ulaşmayan *el-Hutab fi't-tevhîd ve'l-'adl, Asnâfü'l-Mürci'e, Kitâbü't-Tevbe, el-Menzile beyne'l-menziletayn, es-Sebil ilâ ma'rifeti'l-hak, Tabakâtü ehli'l-'ilm ve'l-cehl, Kitâbü'l-Füyâ* isimli risâleler kaleme aldığından bahsedilmektedir.⁴²

Vâsıl b. Atâ, özellikle fitne döneminin başlamasından sonra ortaya çıkan olaylarda ve savaşlarda yer almış olan sahâbiler konusuna farklı bir şekilde yaklaşmıştır. O güne kadar bu konuda konuşanlardan Hâricîler, Cemel savaşında haklı taraf olarak Hz. Ali'ye (ö. 40/661) karşı savaşan Hz. Âişe (ö. 58/677), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) ve Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656) küfre girdiklerini, Sıffin savaşında Hz. Ali'nin karşısında yer alan Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/679) ve beraberindekilerin de kâfir olduklarını, haklı taraf olduğu halde sonradan Hakem olayını kabul etmekle Hz. Ali'nin de küfre girdiğini iddia etmiş;⁴³ Mürcie, savaşa katılan her iki tarafın Müslüman olduğunu, ancak bunların ahretteki durumu hakkında verilecek hükmü erteleyip Allahü Teâlâ'ya havale etmenin daha doğru olacağını söylemiştir.⁴⁴ Sahâbenin bizzat kendileri ve onların izinde yürüyen tâbiûn ise, gerek Cemel ve gerekse Sıffin'de bulunmuş olan iki taraftaki ashâbın Müslüman olduğunu, Hz. Ali'nin karşısında yer alanlar hata etmiş olsalar bile hatalarının fıska veya küfre düşmelerine neden olmadığını, dolayısıyla amellerinin ve şehâdetlerinin geçerli olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁵

Vâsıl b. Atâ ise bu görüşlerin hepsinden ayrılmış ve Cemel ve Sıffin savaşına katılan taraflardan birinin muhakkak surette hata işlediğini, dolayısıyla fâsık olduğunu söylemiş, ancak bu tarafın hangisi olduğu bilmediği için

³⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 60.

³⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 32.

⁴⁰ İsferyâni, *et-Tebzir fi'd-dîn*, s. 67.

⁴¹ Muhammed Arûcî, "Vâsıl b. Atâ", *DİA*, XLII, 540.

⁴² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 202-203.

⁴³ Avâcî, *el-Havâric*, s. 476 vd.

⁴⁴ İbn Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/858), *Kitâbü'l-İmân* (nşr. Hamed b. Hamdî el-Câbirî), Kuveyt 1407/1986, s. 147-148.

⁴⁵ Muhammed Mahmûd Lâtif el-Fehdâvî, *Adâletü's-sahâbe inde'l-müslimin*, Riyad 1428/2007, s. 263 vd.

her iki tarafı da şahitliklerinin kabulü açısından kusurlu kabul etmiştir.⁴⁶ Onun bu iddiasına göre ya Hz. Ali (ö. 40/661) ve beraberinde olan Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669), Hasan b. Ali (ö. 49/669), Hüseyin b. Ali (ö. 61/680), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) gibi sahâbiler, yahut taraftarları ile birlikte Hz. Âişe (ö. 58/677), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) ve Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) fâsıktır, ancak fısın hangisinde olduğunu kestirmek mümkün değildir. Bundan dolayı Ali ve Talha, ya da Ali ve Zübeyr bir konuda şahitlik yapacak olsalar ikisinden biri fâsık olduğu için şehâdetleri kabul edilmez.⁴⁷ Vasıl, Hz. Osman (ö. 35/655) ve onu öldürenler hakkında da aynı görüşü ileri sürmüş, ya bizzat Hz. Osman'ın veya onu öldürenlerin hata işlediğini, dolayısıyla taraflardan birinin fâsık olması gerektiğini söylemiştir.⁴⁸

3.2. Amr b. Ubeyd ve Sahâbe

Sind (Pakistan) menşe'li olup tam adı kaynaklarda Ebû Osman Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî şeklinde zikredilen Amr b. Ubeyd, farklı görüşler bulunmakla birlikte hicrî 80 (699) yılında Basra'da doğmuş ve burada büyümüştür.⁴⁹ Gençliğinde kumaş ticareti ile uğraşırken Hasan el-Basrî ile tanıştığı ve onun ders halkasına katılarak ilim tahsil ettiği bilinmektedir.⁵⁰ Uzun zaman sürdürdüğü anlaşılan bu eğitim esnasında hocasının takdirini kazanmış ve seçkin talebeleri arasına girmiştir. Zühd esasına dayalı bir hayat yaşar, dünyalığa önem vermez, idarecilere de mesafeli dururdu.⁵¹

Hocası Hasan el-Basrî'nin görüşlerine bağlı iken, kumaş ticaretinden meslekdaşı ders halkasından da arkadaşı olan Vâsıl b. Atâ'nın mürtekib-i kebîrenin durumu konusundaki ihtilâf sebebiyle Hasan el-Basrî'den ayrılmasından sonra Amr b. Ubeyd de onun tesirinde kalarak ders halkasından ayrılmış ve Vâsıl'ın halkasına katılmıştır. Sonradan kız kardeşini de Vâsıl ile evlendiren Amr, hicrî 131 (748) yılından Vâsıl'ın ölümünden sonra onun yerine geçmiş ve Mu'tezile fikirlerini yaymakla meşgul olmuştur. Abdülvehhâb b. Abdülmecîd es-Sekafî (ö. 194/809), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) ve Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) gibi isimlerin kendisinden ders okuduğu nakledilmektedir.⁵² Ömrünün sonlarında Mu'tezile'den ayrıldığı şeklinde bilgiler intikal etmişse de görüşlerini temsil eden Amriyye fırkasının Mu'tezile içinde kendi-

⁴⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'nihal*, I, 43.

⁴⁷ İsferyânî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, s. 68-69.

⁴⁸ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-frak*, s. 119-120.

⁴⁹ Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, III, 93.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdad*, I-XIV, Beyrut ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), XII, 171.

⁵¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 36-37.

⁵² Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VI, 104.

sinden sonra da devam etmiş olması bunun doğru olmadığını gösterir.⁵³ Amr b. Ubeyd, hicrî 144 (761) tarihinde bir hac yolculuğu dönüşü Mekke yakınlarında bulunan Merrân'da ölmüş ve buraya defnedilmiştir.⁵⁴ Kaynaklarda *Kitâbü't-Tefsîr*, *Kitâbü'l-'Adl ve't-tevhîd*, *Kitâbü'r-red ale'l-Kaderiyye* isimli risaleleri bulunduğu bahsedilmektedir.⁵⁵

Amr b. Ubeyd, Mu'tezilî fikirler konusunda Vâsıl b. Atâ' ile aynı görüşte olmakla birlikte sahâbe konusundaki görüşünde ondan ayrılmıştır. O, Cemel ve Siffin savaşlarına katılan taraflardan birinin muhakkak surette fâsık olduğunu, ancak hangi tarafın fâsık olduğunu kestirmenin mümkün olmadığını söyleyen Vâsıl'ın görüşünü bir merhale ileriye taşımış ve her iki tarafta yer alan sahâbilerin mutlak manada fâsık olduklarını, dolayısıyla şahitliklerinin kesin olarak kabul edilemeyeceğini iddia etmiştir.⁵⁶ Amr b. Ubeyd, sahâbenin fazileti konusunda da arkadaşı Vâsıl b. Atâ'dan farklı düşünüyordu. Vâsıl, Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'den daha faziletli olduğunu söyler, Amr ise Hz. Ebu Bekir'i Hz. Ali'ye üstün görür Hz. Osman'a meylederdi.

4. Mu'tezile'nin Sahâbeye Dayandığı İddiasının Tahlili

4.1. İddianın Temeli

Mu'tezile'nin sahâbeye dayandığı meselesi geçmişte pek konuşulmamış ve tartışılmamışken, XIX. ve XX. asırlarda bazı müsteşrikler tarafından bir iddia olarak ortaya atılmış ve ispat edilmeye çalışılmıştır. Konu üzerinde ciddi bir şekilde duranlardan biri İtalyan müsteşrik Carlo Alfonso Nallino'dur (1872-1938). Nallino, hicrî I. (VII) asırda ortaya çıkan fitne olayları esnasında taraflara katılmayan, yani Cemel vak'asında (36/656) Hz. Ali (ö. 40/661) ve Hz. Âişe (ö. 58/677), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) ve Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656) saflarında savaşmayan; Siffin savaşında da (37/657) gerek Hz. Ali ve gerekse Hz. Mu'âviye (ö. 60/679) ile birlikte hareket etmeyen ve Tarafsız kalan bir sahâbî grubunun var olduğunu ve bu grup ile sonradan II. (VIII) asrın başlarında ortaya çıkacak olan Mu'tezile fırkasının görüşleri arasında paralellik bulunduğunu, dolayısıyla selef-halef olduklarını iddia etmiş, daha sonra tarihî rivâyetlerde bunların (i'tizâl) ve (mu'tezile) gibi kelimelerle ifade edildiklerine dair örnekler sıralayarak iddiasını ispata çalışmıştır.⁵⁷ Nalli-

⁵³ Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 120-121.

⁵⁴ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VI, 105; Hayreddîn ez-Zirikî, *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut 1990, V, 81.

⁵⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 203.

⁵⁶ İsferyânî, *et-Tefsîr fi'd-dîn*, s. 69.

⁵⁷ Carlo Alfonso Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile* (Arapça'ya tercüme: Abdurrahman Bedevî; mütercimim *et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-Hadârati'l-İslâmiyye – Dirâsât li-kibâri'l-müsteşrikîn* isimli eseri içinde), Kahire ts. (Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye), s. 185 vd.

no'nun iddiası İsvaçli müsteşrik Henrik Samuel Nyberg (1889-1974) tarafından da tekrarlanmıştır.⁵⁸

İddiayı İslâm dünyasına taşıyan ise Nallino ve Nyberg'in yazdıklarına dayandığı anlaşılan Mısırlı yazar Ahmed Emin'dir (ö. 1954). Ahmed Emin'e göre, Vâsıl b. Atâ' ve Amr b. Ubeyd'in bilinen Mu'tezile fırkasını kurmalarından çok önce bu isimde bir fırka vardır. Vâsıl ve Amr yeni bir fırka kurmamış, var olan eski fırkayı ihya etmiş ve onun ismini kullanmışlardır.⁵⁹ İddiasına göre, fitne döneminde var olan ve Tarafsız kalan sahabî grubu ile hicrî II. (VIII) asrın başlarında ortaya çıkan Mu'tezile fırkası arasında siyâsi ve dinî açıdan güçlü bir benzerlik vardır ve bunlar birbirlerinin devamıdır. Sadece II. (VIII) asırda kurulan fırkaya Vâsıl b. Atâ' ve Amr b. Ubeyd tarafından yeni görüşler eklenmiş ve şekillendirilmiştir. Bunların Mu'tezile olarak isimlendirilmeleri de ilk asırda Tarafsızlar için kullanılan (mu'tezile), (i'tizâl) gibi kelimelerden hareketle yapılmıştır.⁶⁰

Bu kelimelerin geçtiği ve iddia sahiplerinin, Mu'tezile'nin tarafsız sahabîlere dayandığı konusunda delil olarak kullandıkları rivâyetlerden bir kısmını burada zikretmek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Meşhur tarihçi İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/922), hicrî 36 (656) yılı hadiselerinden bahsederken, Mısır vâlisi Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî'nin (ö. 60/679) halife Hz. Ali'ye gönderdiği bir mektupta Mısır'da bulunan bir grup insandan bahsederek özetle şunları yazdığını haber vermektedir: "Benim karşımda mu'tezilî adamlar var. Benden, kendilerini terk etmemi ve insanların işleri düzelip doğru ve isabetli olanın ortaya çıkmasına kadar (fitne bitene kadar) onları kendi hallerine bırakmamı isterler."⁶¹ Kays b. Sa'd'ın serbest bıraktığı bu grupla, kendisinden sonra gelen yeni vâli Muhammed b. Ebû Bekr es-Sıddik de (ö. 38/658) muhatap olmuştur. Bu konudaki bilgiyi de et-Taberî şu ifadelerle nakletmektedir: "Muhammed b. Ebû Bekr, Kays b. Sa'd'ın anlaşma yaparak kendi hallerine bıraktığı o mu'tezilî topluluğuna haber göndermiş ve kendilerine 'ya bize itaat edersiniz ya da memleketimizden çıkar gidersiniz' demiş, onlar da 'biz bu dediklerini yapmayacağız, bizi bırak da durumun nereye varacağını bir görelim...' demişlerdir."⁶²

Tarihçi Ebû'l-Fidâ' da (ö. 732/1331), hicrî 35 (655) yılı olaylarına değinirken Tarafsız oldukları belirtilen 15 civarında sahabînin ismini sıralamış ve bunların Hz. Osman taraftarı olmadıkları gibi Hz. Ali'ye de biat etmediklerini söylemiş, sonra da sözünü şöyle tamamlamıştır: "Bu zevat, Hz. Ali'ye biat

⁵⁸ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler*, s. 101.

⁵⁹ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut 1969, s. 290-291.

⁶⁰ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 295.

⁶¹ Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/922), *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, I-VI, Beyrut 1411/1991, III, 66.

⁶² Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük*, III, 68.

etmeyi terk ettikleri için 'mu'tezile = ayrı duranlar' olarak isimlendirilmişlerdir."⁶³

Fitne dönemi hadiselerinde Tarafsız kalan sahâbilere ve diğer kimselere "mu'tezilî" isimlendirmesinin bizzat kendileri tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Ebu'l-Hüseyin el-Malatî (ö. 377/987) bu konuda şunu nakleder: "Onlar kendilerini 'mu'tezile' diye isimlendirdiler. Bu isimlendirmeyi de Hasan b. Ali, Muâviye b. Ebî Süfyân'a biât edip yönetimi devrettikten sonra yaptılar. Bunlar önceleri Hz. Ali taraftarı iken sonradan Hz. Hasan'dan, Hz. Muâviye'den ve taraf olan bütün insanlardan ayrıldılar (i'tizâl ettiler). Evlerine ve mescitlerine kapanıp 'biz ilim ve ibadetle meşgul olacağız' dediler. Bundan dolayı da 'mu'tezile' olarak isimlendirildiler."⁶⁴

Fırkalar konusunda yazan müelliflerden Hasan b. Musâ en-Nevbahtî de (ö. 310/922?), Hz. Osman'dan sonra Hz. Ali'ye biât esnasında Müslümanların durumundan bahsederken, Hz. Ali'ye biât edenler, Tarafsızlar ve Karşısında yer alanlar olmak üzere üç grup ortaya çıktığını söylemiş, peşinden Tarafsızlar grubunu şöyle tanımlamıştır: "Bunlar Muhammed b. Mesleme el-Ensârî (ö. 43/663), Üsâme b. Zeyd el-Kelbî (ö. 54/673), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/674) ve Abdullah b. Ömer b. Hattâb (ö. 73/692) ile birlikte hareket ederek Hz. Ali'den ayrıldılar (i'tizâl ettiler). Aslında kendisine biât ettiler, ancak hem yanında ve hem de karşısında savaşmaktan geri durdular, bundan dolayı da 'mu'tezile = ayrılanlar' olarak isimlendirildiler. Bu grup, kendilerinden sonra i'tizâl eden (ayrılan) herkesin selefî olmuştur."⁶⁵ Hz. Ali'den ayrılan bu grup ortaya çıktıktan sonra Ahnef b. Kays et-Temimî (ö. 67/686) kabilesini terk ederek bunlara katılmış, ayrılırken de kabile halkına şöyle bir tavsiyede bulunmuştur: "Fitneyi terk edin (i'tizâl edin), sizin için en uygun olanı budur."⁶⁶

4.2. İddianın Tahlili

Mu'tezile fırkasının sahâbe asrında ortaya çıktığını ve temelini sözü edilen Tarafsız sahâbiler grubuna dayandığını iddia edenler genelde bu ve buna benzer rivâyetleri delil olarak kullanırlar. Özetle bunlar derler ki, Hz. Osman'ın şehâdetinden sonra (35/655), Cemel (36/656) ve Sıffin (37/657) savaşları yapılırken, ashâb arasında hiç bir tarafa katılmayan bir sahâbî topluluğu vardır. Klâsik İslâm Tarihi ve Mezhepler Tarihi kaynaklarında bunların olaylardan ve taraflardan uzak kaldıkları anlatılırken "i'tizâl ettiler" ve "mu'tezil" gibi kelimeler kullanılmıştır. Bu şekilde anılan bu sahâbiler, hicrî II. (VIII) asrın başlarında ortaya çıkacak olan Mu'tezile fırkasının sefidirler. Zira görüldüğü gibi her ikisi de aynı kökten gelen "mu'tezile" ve "i'tizâl" kelimele-

⁶³ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I, 171.

⁶⁴ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red*, s. 36.

⁶⁵ Hasan b. Musâ en-Nevbahtî (ö. 310/922), *Firaku's-Şia*, İstanbul 1931, s. 4-5.

⁶⁶ Nevbahtî, *Firaku's-Şia*, s. 5.

riyle ifade edilmişlerdir. Bu benzerlik onların aynı fırka olduğunu göstermekte, bilinen Mu'tezile fırkasının da sözü edilen sahâbîlere dayandığını ortaya koymaktadır.

İlk bakışta mantıklı gibi görünen bu iddiayı derinlemesine araştırmak ve farklı yönlerden değerlendirmek gerekir. Derinlemesine bir araştırma çok daha farklı neticelere götürebilir. Önce şunu belirtmek gerekir ki, bir kelimenin lügat itibarıyla bir anlamda kullanılması onun ıstılâhî anlamda da aynı manayı taşımasını gerekli kılmaz. Zira kelimelerin, lügat itibarıyla çok defa bir veya bir kaç manaya geldikleri, bazen ıstilah olarak lügat anlamından çok farklı hattâ ilgisiz olmayan anlamlar yüklendikleri bilinen bir husustur. Burada da aynı durum söz konusudur. Bahse konu Tarafsız sahâbîlerin hayatta oldukları dönemde i'tizâl kelimesi, tamamen lügat anlamında fitnelerden ve taraflardan uzak kalmayı anlatmakta idi. Zaten ibarelerde de bu hususu çok net olarak görmek mümkündür. Oysa ıstılâhî anlamıyla bilinen Mu'tezile fırkası, Hasan el-Basrî'den ayrılan, belli esasları ve prensipleri olan, söz konusu sahâbîlerin birçok konudaki görüşlerine aykırı görüşler barındıran bir fırkadır. Bu da bize, aralarında lügat anlamında isim benzerliğinden öte uzaktan veya yakından bir ilgi bulunmadığını göstermektedir.

Hem hicrî I. (VII) asrın bu dönemi için, isim benzerliğinden hareketle böyle bir iddiayı kabul etmek yeni bir takım iddiaların kapısını aralar. Bu durumda da içinden çıkılmaz bir kavram kargaşasına sürüklenmek kaçınılmaz olur. Meselâ, aynı zaman diliminde yani bu sahâbîlerin tarafsız kaldıkları dönemde, taraf olanları anlatmak için her grubun lügat anlamında "şîa" sözcüğü ile ifade edildiği bilinmektedir. "Şî'atü Osman", "Şî'atü Ali" ve "Şî'atü Muaviye" gibi.⁶⁷ Bu durumda, buradaki tarafların hepsinin bilinen "Şî'a" mezhebi müntesibi olduklarını, aynı görüşleri ve aynı ilkeleri paylaştıklarını söylemek mümkün olur mu? Buna imkân yoktur. Çünkü o gün bu kelimelerin kullanımında lügat anlamından öte bir maksat gözetilmemiştir. Daha sonra kelime ıstılâhî bir anlam kazanmış ve sadece Hz. Ali taraftarlarını ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁸ "İ'tizâl etti" ve "mu'tezile" kelimelerinin de aynı şekilde o gün için sözlük anlamında kullanıldıklarını düşünmek çok doğaldır. Kelimeye henüz ortada olmayan, esasları bilinmeyen bir fırkanın adını yüklemek ve onun kastedildiğini söylemek hem ilmen doğru olma-

⁶⁷ Kelimenin bu anlamlarda kullanıldığına dair örnekler için bkz. Nasr b. Müzâhim el-Minkarî (ö. 212/827), *Vak'atü Sıffin* (nşr. Abdüsselâm Hârûn), Kahire 1401/1981, s. 5; Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî (ö. 282/895), *el-Ahbâru't-tivâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir ve dğr.), Bağdad ts. (Mektebetü'l-Müsenâ), s. 194-195; Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî (ö. 294/897), *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâder), II, 197; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 223. Kelime hadislerde "Şî'atü Deccâl" şeklinde de geçmektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Müsned*, I-VI, Beyrut 1389/1969, V, 407.

⁶⁸ Nâsir b. Abdullah b. Ali el-Kafârî, *Usûlü Mezhebi'ş-Şî'a*, I-III, Baskı yeri yok 1414/1993, I, 38-39.

yan ve hem de ispatı zor bir iddiadır. Ancak kelime istilâhî anlamını kazandıktan sonra artık Mu'tezile fırkası anlamında kullanılıp kullanılmadığına bakmak gerekir. İstilâhî anlamda Mu'tezile'nin kullanımı ise daha önce de ifade edildiği üzere hicrî II. (VIII) asrın başlarından itibaren olmuştur. İlâve olarak, "itizâl" kelimesi bu dönemde sadece Tarafsız sahâbiler için değil ayrı duran Hâricîler için de kullanılmıştır. Nitekim Nehrevan'da Hz. Ali'ye karşı savaşmak için toplanan Hâricî bir grup halifeden eman dilemiş, eman verildikten sonra da beraberinde savaşmaktan imtina etmiş, bunların durumundan bahseden halife Hz. Ali şu ifadeyi kullanmıştır: "Böyle önemli bir günde benden ayrıldılar (itizâl ettiler)."⁶⁹ Dolayısıyla, kelime benzerliğini esas alarak Tarafsız sahâbilerle Mu'tezile fırkasının birbirinin devamı olduğunu ispat etmek mümkün görünmemektedir.

Zaten aradaki zaman dilimi de bunun mümkün olmayacağını gösterir. "Mu'tezile" ve "itizâl" ile ifade edilen Tarafsızlar hicrî 30-40 (650-660) yılları arasında yaşayıp bu isimle anıldıkları halde, Mu'tezile fırkası en erken hicrî 100 (718) yılından sonra ortaya çıkmış, ismin yaygınlaşması da bir süreç içerisinde olmuştur. Yani aralarında en az yarım asırlık bir zaman boşluğu vardır. Bu da onların birbirlerinin devamı olmadıklarını ve aralarında bir bağ bulunmadığını göstermektedir.

Bütün bunlardan öte Mu'tezile fırkası, "Tevhîd", "Adâlet", "Va'd-va'îd", "el-Menzile beyne'l-menzileteyn" ve "Emr bi'l-ma'rûf-nehî ani'l-münker" olmak üzere beş temel esasa dayanmaktadır. Bu esaslar da Vâsıl b. Atâ' ve Amr b. Ubeyd'in fırkayı kurmalarından sonra ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. Halbuki Mu'tezilî olduğu iddia edilen sahâbiler hepsi daha önce vefat etmiş ve kaynaklarda hiç birinin bu nitelikte esaslardan bahsettiğine dair bir bilgi yer almamıştır. Hem Mu'tezile imamlarının kendi ifadelerine göre bu beş esası benimsemeyen veya onlardan birini kabul etmeyen kimse Mu'tezilî sayılmaz.⁷⁰ Nitekim fırkanın meşhur imamlarından Ebû'l-Huseyn el-Hayyât (ö. 311/923), bu esasları sıralayıp Mu'tezile'nin temel prensipleri olduklarını hatırlattıktan sonra, Mu'tezilî olabilmek için bu prensipleri kabul etmenin ve bunlara uymanın şart olduğunu, kabul etmeyen ve uymayanların kendilerinden olamayacağını, esaslardan birini inkâr veya reddeden bir kimsenin görüşlerini Mu'tezile'ye mal edemeyeceğini çok açık bir şekilde ifade etmiştir.⁷¹ Mu'tezile'nin bu görüşünü bildikten, sözü edilen Tarafsız sahâbilerin de Mu'tezile'nin sayılan esaslarından haberdar bile olmadıkları bilindikten sonra aralarında bir bağ kurmanın ve onları selef-halef göstermenin tutarsızlığı bir defa daha ortaya çıkmaktadır.

⁶⁹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 80.

⁷⁰ Muhammed Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 136-137.

⁷¹ Ebû'l-Huseyn el-Hayyât (ö. 311/923), *el-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Ravendî el-mülhid* (nşr. H. S. Nyberg), Beyrut 1413/1993, s. 126-127.

Nallino, Nyberg ve onların peşinden giden Ahmed Emin'in tarafsız sahâbiler ile Mu'tezile fırkası arasında benzerlik bulunduğunu söyleyip onları halef-selef göstermelerine doğrusu hayret etmek gerekir. Zira iki taraf arasında görüşleri itibariyle benzerlikten çok farklılık vardır. Her şeyden önce itizâl eden sahâbe grubu mezhep veya fırka şeklinde ortak hareket eden bir grup değildirler. Belli esaslar çerçevesinde plânlı olarak bir şeyler yapma ve yayma gibi düşünceleri ve idealleri de yoktu. Bunlar savaşa katılmayan, taraflar hakkında görüş belirtmeyen ve fitneden kaçan sıradan bir topluluk idiler. Gerekçeleri de haklı tarafı tespit edememektir. Ayrıca felsefî ve siyâsî konulara dair kurumuşmuş görüşleri yoktu. Bu kadar basit ve sade bir anlayışa sahip olan bu sahâbe grubu ile kendine has inanç ve ilkeleri bulunan, fırka namına bütün özellikleri taşıyan, ayrıca aklî ve naklî deliller kullanarak görüşlerini savunan Mu'tezile fırkasının temsilcileri arasında nasıl benzerlik kurulabildiğini anlamak mümkün değildir. Zaten görüşleri arasında da çok bâriz farklılıklar vardır. Söz gelimi, itizâl eden sahâbiler Hz. Ali ve muhalifleri konusunda olumsuz bir fikir beyan etmemişler, sadece her iki tarafın yanında savaşa katılmamışlardır. Oysa Mu'tezile fırkası bu konuda ortaya atılan farklı görüşler üzerine kurulmuştur. Fırkanın kurucuları Vâsıl b. Atâ' ve Amr b. Ubeyd, Cemel ve Siffin savaşlarında taraf olan sahâbilerin fâsik olduklarına, hatta şahidliklerinin geçersizliğine hükmetmişlerdir.⁷²

Tarafsız sahâbileri Mu'tezile fırkasının selefleri olarak göstermek, beraberrinde izahı zor yeni problemler getirmektedir. Nitekim Nallino, Nyberg ve Ahmed Emin bir tarafta ortaya attıkları bu iddiayı delillendirmeye çalışırken, diğer taraftan Tarafsız sahâbileri Mürcie fırkasının selefi olarak kabul eden ve böyle bir görüş savunan araştırmacılar ortaya çıkmıştır. Aslında Tarafsız sahâbiler ne Mu'tezile ve ne de Mürcie'nin selefidir. Bunun hilâfına kabuller ancak çelişki üretir. Bu noktada Ahmed Emin'in içine düştüğü yaman bir çelişkiyi hatırlatmak yerinde olur. Ahmed Emin *Fecru'l-İslâm* isimli kitabında fırkalara değinirken önce Mürcie'yi ele almış ve Tarafsız sahâbileri fırkanın selefi olarak göstermiş;⁷³ daha sonra Mu'tezile'ye geçmiş, orada da Nallino ve Nyberg'i takip ederek Tarafsız sahâbilerin Mu'tezile'nin selefi olduklarından bahsetmiştir.⁷⁴

Son olarak bir noktaya daha işaret etmek gerekir. Bilindiği üzere Mu'tezile hicrî I. (VII) asrın ikinci yarısı boyunca ümmeti meşgul eden Kaderiyye'nin bir devamı olarak ortaya çıkmıştır. Yani Vâsıl b. Atâ' ve Amr b. Ubeyd ikisi de birer Kaderî iken Mu'tezile'yi teşekkül ettirmişlerdir.⁷⁵ Oysa selefleri olarak gösterilmeye çalışılan Tarafsız sahâbiler ve kader konusunun tartışıldığı

⁷² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 43.

⁷³ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 279 vd.

⁷⁴ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 290 vd.

⁷⁵ Abdülkâhîr *el-Bağdâdî*, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 121; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 41.

dönemde hayatta bulunan bütün ashâb, kaderi inkâr edenlere şiddetle karşı çıkmışlardır.⁷⁶ Sahâbe arasında Kaderî olduğu bilinen bir kimseden bahsedilmemiştir. Böyle olunca i'tizâl ettiği söylenen sahâbilerle Mu'tezile fırkası arasında alâka kurma imkânı kalmamaktadır.

5. Sonuç

Özetle ifade etmek gerekirse, bir kaç sebep bizi sahâbe ile Mu'tezile'nin selef-halef olmadığına hükmetmeye götürmektedir. Bunlardan birincisi Mu'tezilî olduğu söylenen ashâb için kullanılan i'tizâl kelimesi lügat manasında kullanılmıştır. Ayrıca kaynaklarda, sahâbe arasında Mu'tezile esaslarına dayalı inanç taşıyan, ona hizmet eden veya dâilğini yapan bir kimseden söz edilmemiştir. İkincisi, hemen hemen tüm klâsik fırka yazarları böyle bir şey söylemedikleri gibi ihtimalden dahi bahsetmezler. Üçüncüsü, gerçek manada Mu'tezile'nin doğduğu tarihlerde hayatta kalan sahâbî sayısı üç beş rakamını geçmemekte idi ve bunlar arasında da Mu'tezile'ye meyleden olduğu bilinmemektedir.

“Mu'tezile'nin Sahâbeye Dayandığı İddiasının Tahlili”

Özet: Klasik İslâm Tarihi kaynaklarında sahâbe dönemi olaylarından bahsedilirken, sahâbe arasında tarafsız kalan bir gruba işaret etmek için zaman zaman “ayrılanlar” manasına “i'tizâl edenler” kelimesi kullanılmıştır. Sonradan gelen bazı araştırmacılar bu anlamdaki kelimeleri dikkate alarak sahâbeden bir grubun, hicrî II. (VIII) asrın başlarında kurulacak olan Mu'tezile fırkasının selefi olduğunu iddia etmişlerdir. İddia daha çok müsteşrikler ve çağdaş bir takım yazarlar tarafından dile getirilmektedir. Makalede, sahâbe açısından önem taşıyan bu iddia tetkik edilecek ve iddiaya mesnet teşkil eden deliller tahlil edilecektir.

Atıf: Mehmet EFENDİOĞLU, “Mu'tezile'nin Sahâbeye Dayandığı İddiasının Tahlili”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XIII/1, 2015, ss. 7-21.

Anahtar Kelimeler: Sahâbe, Mu'tezile, Hasan el-Basrî, Vâsıl b. Atâ', Basra.

⁷⁶ Sahâbenin bu konudaki net duruşu için bkz. Müslim “İmân”, 1.